

## КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ УЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ

## FORENSIC CHARACTERISTICS OF METHODS OF COMMITTING CRIMINAL OFFENCES IN THE SPHERE OF ACTIVITIES OF NON-BANK FINANCIAL INSTITUTIONS

Соловійов Е.П., к.ю.н., доцент кафедри кримінального процесу,  
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглянуто криміналістичну характеристику способів учинення кримінальних правопорушень у сфері діяльності небанківських фінансових установ. Увесь масив таких діянь умовно поділено на дві основні групи: прості, що реалізуються шляхом безпосереднього виконання дій, передбачених конкретною кримінально-правовою нормою, та складні, які поєднують зловживання владою, службовим становищем або повноваженнями з іншими (предикатними) злочинами. Складні правопорушення найчастіше супроводжуються підробленням документів, що виступає підготовчим етапом до вчинення основного злочину. Йдеться, зокрема, про внесення неправдивих відомостей до документів для державної реєстрації небанківських фінансових установ, подання підроблених документів, а також видачу неправдивих свідоцтв про реєстрацію.

Окремо проаналізовано використання фінансових пірамід як способу шахрайського заволодіння коштами громадян. Зазначено, що такі схеми створюються під прикриттям різних організаційно-правових форм, серед яких – кредитні спілки, інвестиційні та будівельні компанії, страхові організації, а також структури, що надають послуги через мережу Інтернет. При цьому «класичні піраміди» спираються переважно на зовнішні атрибути та обіцянки прибутків, тоді як більш сучасні злочинні схеми маскуються економічно обґрунтованими інвестиційними пропозиціями.

Вибір способу вчинення злочину зумовлюється низкою факторів: видом фінансових послуг і характером діяльності небанківських фінансових установ, наявністю у правопорушника доступу до службових повноважень, його особистими якостями, мотивами і цілями, а також існуванням корупційних зв'язків, які забезпечують безпеку злочинної діяльності.

Серед поширених способів приховування злочинів виокремлюються: маскування, знищення та приховування інформації чи її носіїв; внесення неправдивих відомостей у документи; створення фіктивного алібі; тиск на свідків, потерпілих та співучасників; симуляція обставин, пов'язаних зі станом здоров'я або зникнення фігурантів. Такі дії, як правило, поєднуються з фінансовими операціями з виведення коштів за кордон, незаконною конвертацією через фіктивні установи, легалізацією доходів, підробленням фінансово-господарських документів, маніпуляцією управлінськими рішеннями, а також корупційним впливом на слідчих і представників органів влади.

**Ключові слова:** небанківська фінансова установа, кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, розслідування.

The article examines forensic characteristics of methods used to commit criminal offenses in the sphere of non-bank financial institutions. The entire array of such acts is conditionally divided into two main groups: simple acts, which are carried out by directly performing actions specified by a specific criminal law provision, and complex ones, which combine abuse of power, official position, or authority with other (predicate) crimes. Complex offenses are most often accompanied by document forgery, which is a preparatory stage for committing the main crime. This includes, in particular, submitting false information to documents for state registration of non-bank financial institutions, submitting forged documents, and issuing false registration certificates.

The use of financial pyramids as a means of fraudulent appropriation of citizens' funds is analyzed separately. It is noted that such schemes are created under the guise of various organizational and legal forms, including credit unions, investment and construction companies, insurance organizations, as well as structures that provide services via the Internet. At the same time, «classic pyramids» rely mainly on external attributes and promises of profits, while more modern criminal schemes are disguised as economically sound investment proposals.

The choice of method for committing a crime is determined by a number of factors: the type of financial services and nature of activities of non-bank financial institutions, the offender's access to official powers, his/her personal qualities, motives and goals, as well as the existence of corrupt ties ensuring the safety of criminal activity.

Among the common methods of concealing crimes are: disguising, destroying, and concealing information or storage mediums; submitting false information to documents; creating fictitious alibi; pressuring witnesses, victims, and accomplices; simulating circumstances related to the state of health or disappearance of persons involved. Such actions are usually combined with financial transactions to transfer funds abroad, illegal conversion through fictitious institutions, legalization of income, forgery of financial and economic documents, manipulation of management decisions, as well as corrupt influence on investigators and representatives of authorities.

**Key words:** non-bank financial institution, criminal offense, forensic characteristics, method of commission, investigation.

**Постановка проблеми.** Розвиток фінансової системи України у ХХІ столітті супроводжується зростанням ролі небанківських фінансових установ (НФУ), до яких належать страхові компанії, ломбарди, кредитні спілки, фінансові та факторингові компанії, лізингові організації та інші суб'єкти. Вони виступають активними учасниками фінансового ринку, забезпечують альтернативні механізми кредитування, інвестування та обслуговування громадян і бізнесу. Однак водночас ця сфера є вкрай вразливою для протиправних посягань, що зумовлено великими обсягами фінансових операцій, значним ступенем довіри клієнтів до діяльності установ, недостатнім рівнем контролю з боку державних органів та наявністю корупційних ризиків.

Кримінальні правопорушення, що вчиняються у сфері діяльності НФУ, вирізняються високим рівнем латентності, організованістю, використанням складних схем

фінансових махінацій і зловживань. Саме тому дослідження способів їх учинення є одним із ключових напрямів криміналістичного аналізу. Спосіб злочину виступає не лише об'єктивною формою реалізації злочинного наміру, а й важливим елементом криміналістичної характеристики, який тісно пов'язаний з іншими її складовими – предметом посягання, слідовою картиною, особою злочинця та умовами вчинення правопорушення.

Важливість вивчення способів учинення злочинів у сфері небанківських фінансових установ зумовлена їх значенням для організації та планування досудового розслідування. Знання типових схем і прийомів злочинної діяльності дозволяє правоохоронним органам: висувати обґрунтовані слідчі версії, прогнозувати характер і розташування доказової інформації, своєчасно виявляти латентні форми протиправної діяльності.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми** свідчить, що криміналістична характеристика способів учинення правопорушень традиційно розглядалась у контексті загальної криміналістичної методики або в межах дослідження окремих видів економічних злочинів. Варто згадати наукові доробки Андреева П. П., Волобуєва А. Ф., Добрик Л. О., Журавля В. А., Запотоцького А. П., Ішук І. В., Князева С. М., Колесниченко А. Н., Коновалової В. О., Купрієнка В. М., Лисенка В. В., Салтевського М. В., Черноус Ю. М., Чернявського С. С. та ін. Проте комплексних досліджень, присвячених саме кримінальним правопорушенням у сфері діяльності НФУ, на сьогодні бракує, що актуалізує потребу у виробленні науково обґрунтованих підходів до систематизації даних про способи їх учинення, з урахуванням сучасних трансформацій фінансового ринку та викликів воєнного стану в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Необхідними передумовами функціонування небанківських фінансових установ є наявність визначеної мети, плану діяльності, чітко окреслених строків функціонування, певного кількісного складу учасників, внутрішньої структури та ієрархії, правил поведінки та розподілу функцій між членами, постійного залучення нових учасників і матеріальної основи [1].

Характеристика структурних елементів НФУ залежить від їхнього складу, специфіки злочинної діяльності, взаємовідносин між учасниками, а також від низки інших чинників.

Кримінально-процесуальний аспект способу пов'язаний із завданнями виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, а також з'ясуванням обставин, що належать до предмета доказування (ст. 91 КПК України) [2]. Формування криміналістичного поняття способу ґрунтується на положеннях матеріального права, вченні про слідоутворення та узагальненні практики слідчих і судових органів [3, с. 6].

У сучасній криміналістиці спосіб злочину визначається як система дій, зумовлена особистістю правопорушника, предметом посягання (зокрема потерпілим) та зовнішньою обстановкою, що спрямована на досягнення злочинної мети. При цьому вирішальне значення для його формування мають мотиви та цілі діяння. Саме потреби злочинця обумовлюють те, яким чином вони реалізуються. Такий підхід здебільшого стосується умисних злочинів, коли особа виконує певні активні дії. Водночас у випадках злочинів, що вчиняються шляхом бездіяльності, способом виступає невиконання або неналежне виконання дій, які особа була зобов'язана здійснити [4, с. 18].

На думку В. В. Лисенка, спосіб учинення злочину – це сукупність мотивованих, цілеспрямованих та необхідних дій, обумовлених обстановкою і використаними засобами, що виконуються винним для реалізації його намірів [5, с. 8]. М. В. Салтевський визначає цю категорію як комплекс причинно й функціонально пов'язаних довільних (а частково й мимовільних) дій правопорушника, спрямованих на досягнення мети [6, с. 421].

Для криміналістики ключовим є не стільки результат злочинних дій, скільки їх механізм, тобто система операцій, схем і процесів, які відображають динаміку злочинної діяльності. Саме спосіб розглядається як одна із закономірностей виникнення майбутніх доказів, що визначає напрями пошуку та дослідження інформації про правопорушення. Завдяки встановленню таких закономірностей формуються методи, прийоми та засоби виявлення, дослідження й використання доказової інформації, а також розробляються практичні рекомендації для слідчих.

Рівень захисту інвестицій має прямий вплив на перспективи економічного розвитку держави. На фінансовому ринку як індивідуальні, так і колективні інвестори вкладають кошти через придбання різних фінансових інструментів із метою примноження активів і отримання

прибутку. У цьому процесі активну роль відіграють небанківські фінансові установи як посередники, що забезпечують надання послуг. Відносна легкість доступу до коштів громадян стала підґрунтям для виникнення нових форм шахрайства, зокрема схем так званих «фінансових пірамід» [7].

Особливості реалізації шахрайських схем типу «фінансова піраміда» визначаються передусім тією організаційно-правовою формою, під прикриттям якої створюється така структура та здійснюється залучення коштів громадян. Здебільшого піраміди функціонують у сфері діяльності кредитних спілок, інвестиційних компаній, страхових організацій, будівельних товариств чи через онлайн-фінансові сервіси. Якщо перші дві категорії можна віднести до класичних пірамід, організатори яких обмежуються зовнішньою атрибутикою та обіцянками високих прибутків, то інші форми зазвичай маскуються під інвестиції у будівництво, страхування чи віртуальні фінансові ринки, надаючи видимість економічної обґрунтованості.

Найчастіше інструментами для реалізації таких схем виступають цінні папери та різні види цивільно-правових договорів (позики, трасту, страхування тощо), що передбачають внесення коштів до компанії з обіцянкою доходу у майбутньому. Для посилення довіри потенційних інвесторів організатори застосовують широкий спектр рекламних заходів, активно використовуючи медіа-простір. Основна мета такого інформаційного впливу полягає у формуванні позитивного іміджу фінансової установи, яка нібито діє легально. Задля цього використовуються різні прийоми: пропозиція привабливих умов інвестування; гарантії повернення коштів і виплати дивідендів; створення легенди «вигідних вкладень», що надає ілюзію наукового обґрунтування інвестиційної політики; високий рівень сервісу та організації роботи персоналу; ефектне оформлення офісів і філій; демонстрація підроблених документів за відсутності належного контролю з боку правоохоронних органів [8].

Вивчення кримінальних проваджень дає підстави виокремити низку технологій, які зазвичай застосовуються при створенні фінансових пірамід.

1. Реєстрація нових суб'єктів господарювання або отримання контролю над уже створеними. Такий підхід дає змогу імітувати легальну господарську діяльність, інтегрувати злочинну групу у ринкове середовище та отримати доступ до фінансово-господарських інструментів (банківські рахунки, договори, офіси тощо).

2. Здобуття знань про технологію проведення фінансових операцій. Організатори шахрайства використовують особистий досвід, результати спостережень, консультації з фахівцями та спеціальну літературу для створення моделі злочинної діяльності, яка згодом деталізується у вигляді планів, графіків і розрахунків.

3. Організаційне та технічне забезпечення. Йдеться про оренду офісів, підбір персоналу, виготовлення бланків і типових договорів, забезпечення компанії атрибутами легальної діяльності, проведення масштабної рекламної кампанії, придбання обладнання та комп'ютерної техніки.

4. Залучення нових учасників. Розширення масштабів піраміди відбувається через семінари, лекції чи тренінги, які організовуються для потенційних інвесторів у приміщеннях, що створюють враження офіційності та престижу.

5. Психологічний вплив на потерпілих. Шахраї використовують різні техніки переконання, спрямовані на формування довіри й готовності вкладати кошти.

6. Маскування злочинної діяльності. Сучасні фінансові піраміди часто приховуються під виглядом легальної роботи – створення «елітних клубів», діяльності відокремлених підрозділів, що частково займаються законними операціями, або кредитних спілок, які формально відповідають законодавчим вимогам.

Таким чином, технології реалізації фінансових пірамід поєднують у собі комплекс організаційних, технічних і психологічних прийомів, що забезпечують видимість легітимності та дозволяють шахраям тривалий час ухилятися від викриття.

Відповідно до Закону України «Про кредитні спілки» кредитна спілка визначається як фінансова установа, що функціонує на кооперативних засадах з метою задоволення потреб своїх членів у взаємному кредитуванні, наданні фінансових та інших передбачених законом послуг, а також у здійсненні іншої діяльності, прямо визначеної цим нормативно-правовим актом. Джерелом її діяльності є об'єднані грошові внески членів спілки та інші ресурси, дозволені законом [9].

Найбільш типовими способами вчинення злочинів у сфері діяльності кредитних спілок є: надання кредитів керівництвом установи афілійованим особам шляхом зловживання службовим становищем і використання для цього коштів вкладників на непрозорих умовах; продовження діяльності після анулювання ліцензії на провадження фінансових послуг або виключення з Державного реєстру фінансових установ; функціонування без державної реєстрації як фінансової установи; надання недостовірних відомостей до державних реєстрів під час реєстрації; штучне завищення депозитних ставок; незаконне нарахування та виплата відсотків на додаткові пайові внески без реального прибутку; використання моделі фінансової піраміди під прикриттям діяльності кредитної спілки; а також залучення коштів від населення без необхідних ліцензій, що прямо суперечить вимогам законодавства [10].

У практиці також зафіксовані випадки створення фінансових пірамід під виглядом страхових компаній. Правова природа страхування, як закріплено у ст. 1 Закону України «Про страхування», полягає у формуванні правовідносин захисту страхових інтересів громадян і юридичних осіб шляхом страхового відшкодування ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю, майновими правами чи з відшкодуванням шкоди, завданої іншій особі. Джерелом забезпечення таких виплат є страхові премії, внески та інші доходи, отримані відповідно до закону [11].

За результатами досліджень Л. О. Добрик, серед ключових ознак страхових компаній, які залучаються до схем відмивання коштів, можна виокремити: низьку платоспроможність, невисокий рівень страхових виплат порівняно з отриманими преміями, значні обсяги страхування фінансових ризиків, масштабні операції з перестрахування, мінімальний персонал та закритість у публічному просторі [12].

У сфері автострахування поширеним способом шахрайства є інсценування страхової події. Такі дії полягають у навмисному створенні певної обстановки, підготовці й розподілі ролей між учасниками, поданні неправдивих відомостей з метою сформувати уявлення про настання події, якої насправді не було. Виявлення подібних інсценувань є одним із найскладніших завдань для слідчих на початкових етапах розслідування незаконних заволодінь автотранспортом, фактів знищення чи пошкодження майна, а також дорожньо-транспортних пригод [13; 14].

Ще одним різновидом є створення фінансових пірамід під прикриттям будівельної діяльності. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить про поширеність таких способів: укладання фіктивних договорів підряду чи субпідряду з подальшою підробкою офіційних документів для приховування грошових потоків; розтрата товарно-матеріальних цінностей або завищення обсягів виконаних робіт; складання фіктивних актів приймання-передачі будівельних робіт для обґрунтування перерахування коштів; використання підроблених документів про вартість робіт; привласнення чи розтрата авансів, виділених на будівництво; внесення неправдивих даних до звіт-

ності для маскування руху коштів. Такі дії часто супроводжуються корупційними проявами з боку посадових осіб будівельних організацій та представників контролюючих структур – підробкою проектно-кошторисної документації, фінансово-господарських довідок, актів приймання виконаних робіт тощо [15].

Корупційні кримінальні правопорушення у сфері житлового будівництва, як засвідчує аналіз слідчої та судової практики, здебільшого поєднані з іншими злочинними проявами. Найпоширенішими серед них є: розкрадання майна у формі привласнення чи розтрата (68 % випадків); зловживання службовим становищем у поєднанні з підробленням документів (45 %); самостійні прояви зловживання владою або службовими повноваженнями (27 %); отримання неправомірної вигоди (19 %); перевищення влади чи службових повноважень (19 %); службова недбалість (17,1 %); незаконне збагачення (13 %); зловживання впливом (9 %) [16].

До дій, які найчастіше виступають як спосіб або необхідна умова вчинення шахрайств на ринку житла, належать: легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України), шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України), підроблення та використання підроблених документів, печаток, штампів чи бланків (ст. 358 КК України) та інші подібні злочини.

З метою «вбудування» злочинних капіталів у легальний фінансовий обіг на території України застосовуються різні механізми, серед яких найбільш поширені:

- псевдоекспортні операції – безтоварні угоди, при яких фактичний рух матеріальних цінностей та їх вивезення за кордон відсутні, проте документальне оформлення створює ілюзію реальності операції;
- реалізація контрабандної та контрафактної продукції через укладання фіктивних контрактів із «транзитними» підприємствами;
- псевдоінвестування та псевдокредитування, коли кошти надходять від нерезидентів нібито як інвестиції або позики на розвиток підприємств;
- використання процедур приватизації вітчизняних підприємств або придбання прав на об'єкти нерухомості як засобу легалізації злочинних доходів.

Як зазначає П. П. Андреев, основна проблема протидії легалізації злочинних доходів полягає в тому, що злочинці постійно вдосконалюють уже відомі та розробляють нові схеми «відмивання» коштів. Наявність у них значних фінансових ресурсів, у поєднанні з високим рівнем корумпованості у державі, дозволяє їм випереджати контрольні та правоохоронні органи у впровадженні нових протиправних технологій [17, с. 71].

В. А. Журавель у свою чергу підкреслює, що спосіб легалізації доходів, здобутих злочинним шляхом (ст. 209 КК України), можна розглядати як певну технологічну схему, яка відображає: розмір, частоту та періодичність проведення фінансових операцій; характер і зміст правочинів, їх учасників, умови та місце укладення; конкретні операції з використанням банківських рахунків, у тому числі перерахування коштів за кордон; порядок та умови передачі майна з метою легалізації; способи документального оформлення, їхнє відображення у бухгалтерських записах та фінансовій звітності; сліди, які залишаються у первинних та облікових документах щодо дій учасників легалізації [18, с. 79].

**Висновки.** Таким чином, механізм зловживань у сфері діяльності НФУ відображає сукупність дій (операцій) з підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень у їх динаміці та зв'язках з умовами надання фінансових послуг й регулюванням небанківської фінансової діяльності. В його структурі, поряд з елементами способу вчинення кримінальних правопорушень, виокремлено технології злочинної діяльності: підроблення документів, зокрема з використанням комп'ютерних технологій (91%

вивчених проваджень); шахрайства способом «фінансової піраміди» (58%); створення фіктивних підприємств та конвертаційних центрів (42%); розміщення коштів бан-

ківськими рахунками за кордон, зокрема в офшорні установи (27%); відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом (24%); кримінальне банкрутство (7%).

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Криміналістика: підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.; за заг. ред. В. В. Пяковского. 2-ге вид., перероб. і допов. Х.: Право, 2020. 752 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Колесниченко, А. Н., Коновалова В. О. Криміналістична характеристика злочинів: навч. посіб. Х.: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
4. Волобуев А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
5. Лисенко В. В. Розслідування вимагання : навч. посіб. Х. : Ун-т внутр. справ, 1996. 78 с.
6. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. К.: Кондор, 2005. 588 с.
7. Князев С. М. Фінансова піраміда: поняття та криміналістичні ознаки. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 30–37.
8. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. К.: Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
9. Про кредитні спілки : Закон України від 14.07.2023 р. № 3254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text>
10. Купрієнко В. М. Кредитні спілки на ринку фінансових послуг України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. С. 130–134
11. Про страхування: Закон України від 18.11. 2021 р. № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text>
12. Добрик Л. О. Виявлення і розкриття шахрайських схем у сфері страхування як невід'ємний елемент забезпечення економічної безпеки. *Ефективна економіка*. 2016. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4900>.
13. Чернявський С. С., Ішук І. В. Методика розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів: метод. реком. К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 44 с.
14. Ішук І. В. Значення негативних обставин для виявлення ознак інсценування незаконного заволодіння застрахованим транспортним засобом. *Проблеми законодавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 1. С. 215–225.
15. Запотоцький А. П. Основи методики розслідування злочинів у сфері будівництва: монографія. К.: Освіта України, 2018. 320 с.
16. Уманець Р. В. Сфера житлового будівництва як об'єкт оперативно-розшукової діяльності. *Юридична наука*. № 12 (102). 2019. С. 416–424
17. Андреев П. П. Роль і місце фінансового контролю в системі боротьби з відмиванням «брудних коштів». *Безпека підприємництва та фінансовий моніторинг*: зб. наук. праць. К.: Екслібрис, 2008. С. 69–72.
18. Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : наук.-практ. посіб. Х., 2005. 312 с.